

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ*
KLEBELSBERG KUNO-ÖSZTÖNDÍJ
2022

A kutató neve	
Péterfi Bence	
A kutatás témája	
A Hohenzollernek és a Magyar Királyság diplomáciai–politikai kapcsolatrendszere a 15–16. században: Hungarikakutatás Berlinben	
A kutatás helyszíne	
ország, város	Németország, Berlin
intézmény(ek)	Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz
A kutatás ideje	
2022. 09. 01 – 2022. 10. 31. [önfinanszírozással meghosszabbítva: 2022. 11. 14-ig]	
A kutatott gyűjtemények, az átnézett iratok, dokumentumok és a találatok rövid ismertetése (tételes találati jegyzék nélkül)	
Az elmúlt időszakban több alkalommal volt szerencsém megfordulni Berlinben. Legelőször 2015-ben Tringli István megbízásából tölthettem el két hetet a német fővárosban – azzal a céllal, hogy a Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitzben egy általa irányított, az 1515. évi bécsi királytalálkozóval foglalkozó OTKA-projekt számára forráskutatást végezzek. Figyelmemet a berlini forrásanyagra egyfelől még régebben Walter Hubatsch többkötetes, a német lovagrendi levéltárban megmaradt levelezéssorozatról (<i>Ordensbriefarchiv</i>) készített regesztaközlései, másfelől Maike Sach 2002-ben megjelent monográfiája hívta fel. Végül nemcsak az 1515. évi királyi találkozóhoz, annak előzményeihez kapcsolódó levéltári forrásokra bukkantam, hanem sikerült pontosabban felmérni, hogy közelebről mely fondokban miféle magyar vonatkozású iratanyagot őriznek az intézményben. Megismerkedtem a berlini tudományos infrastruktúrájának a témám szempontjából fontos elemeivel, így – a már említett levéltáron túl – a <i>Freie Universität</i> történelem tanszékének könyvtárával, a <i>Staatsbibliothek zu Berlin</i> olvasótermeivel, egyszóval a később levél- és könyvtári nyomozáshoz tulajdonképpen sikerült jól előkészíteni a terepet. A 2015. évi rövid kutatás rádöbbenett arra, hogy jóval nagyobb a forrásanyag, mint előzetesen remélni mertem. Nemcsak a magyar kutatás számára leginkább ismert lovagrendi levelezésben, hanem a lovagrendi kancellária köteteiben is van mit keresni, nem beszélve a Hohenzollernek házi levéltáráról (<i>Brandenburg-Preußisches Hausarchiv</i> = BPH). A középkori évszázadait illetően még úgy is elmondható a hungarikumok feltáratlansága, hogy a jelenleg Berlinben, különböző okok miatt a második világháború előtt, közben és az azt követő időszakban más-más helyeken, – nem időrendben –	

* Jelen beszámoló további szerkesztés nélkül kerül közzétételre az ösztöndíj adományozójának honlapján.

Berlinben, Göttingenben, valamint Merseburgban őrzött iratanyagról korábban készültek már fotók az Országos Levéltár számára.¹ Ám azok – leszámítva Karl Nehringen a Mátyás-kori külpolitikával kapcsolatos mélyfúrásait – csak amolyan szűrőpróbaszerű és nem szisztematikus vizsgálatok nyomai. A Hohenzollern-vonatkozások terén ráadásul van egy a magyar kutatások terén kevésbé ismert körülmény: az egykoron Plassenburgban őrzött dinasztikus levéltárat a 18. és 19. század folyamán többször teljesen önkényes szempontok szerint csonkították meg és szedték végül szét: van olyan levél, amelynek fogalmazvány Berlinben, eredetije pedig a bambergi vagy a nürnbergi Staatsarchivban maradt fenn (vagy éppen fordítva). Mindez valójában megköveteli, hogy Berlin mellett Bambergben és Nürnbergben is megforduljon az ember.

Ami a kutatási előzményeket illeti, fontos hangsúlyoznom: újabban számos munkájában Pósn László is foglalkozott a lovagrendi ügyek magyar vonatkozásaival, ám annak a hangsúlyai jól megfigyelhetően inkább a korábbi időszakokra esnek, a Mátyás-, nem beszélve a Jagelló-korral – a forrásanyag bőségéhez képest – kevésbé foglalkozik a szerző. A Hohenzollernnek szétszóródott írott hagyatékát legalaposabban Fraknoi Vilmos és Csepregi Zoltán tanulmányozta. Az előbbi Mátyás kora foglalkoztatta elsősorban, bizonyos darabokat Mátyás király „külpolitikái” vonatkozású leveleit tartalmazó kötetbe is felvett. Az utóbbit elsősorban a Magyar Királyságban hosszú éveket eltöltő, magyar uradalmakkal is rendelkező, majd 1525-öt követően sziléziai jószágaiába átköltöző György brandenburgi örgrófnak a korai reformációhoz és annak kisebb-nagyobb szereplőihöz fűződő kapcsolatrendszerére érdekelte.

Ezen információkon fellelkesülve tértem vissza három év múlva, 2018-ban immár egy hónapra. Úgy döntöttem, hogy a késő középkorra, azon belül is a magyarországi Jagellók időszakára fogok koncentrálni. Kutatástechnikai okok mellett szóltak, hogy a Hohenzollernnek házi levéltárával foglalkozzam elsősorban, amely különben is feltáratlanabb, a mai napig nincs online elérhető áttekintő jegyzék az anyagról, csak a kéziratos segédletek. (Ez az egyes tételek címjegyzékét jelenti: egy tétel lehet egy fólió éppen úgy, mint többszáz oldalnyi iratból álló kötet.) A bőséges anyagnak azonban nem értem a végére, még olyan lehetőségek közepette sem, hogy akkor már – szemben a 2015. évi helyzettel – mindenkinek módjában állt annyit és úgy fotózni a saját készülékével térítési díj felszámítása nélkül, ahogy azt jónak látta.

A 2015-ben és 2018-ban feltárt iratanyag alapján világos volt, hogy azzal külön érdemes foglalkozni. Ebbe nem sokkal később vágtam bele: 2020-ban kezdtem meg egy Bolyai-ösztöndíj keretében a feldolgozást. A célom a projekttel az, hogy egy okmánytár kézirátát hozzam létre, amelyek a Hohenzollernnek ágai és a magyar–cseh Jagellók között húzódó dinasztikus és egyéb természetű kapcsolatrendszer ágait-bogait mutatja meg. A hiányosságokat szerettem volna 2022. évi kutatásaim során pótolni, különös tekintettel a frankföldi (ansbachi-kulmbachi) mellékágra az 1490 és 1526 közötti időszakban.

Hiányosságok márpedig akadtak. Mert bár Hohenzollern családi levéltárban a választófejedelmi ágainak repertóriumainak tartalmát (BPH, Rep. 25 – Rep. 30) meglehetősen alaposan feltártam a 2015. és 2018. évi tartózkodásaim során, biztonság kedvéért – friss szemmel – újól ellenőriztem e fondokat. Így derült fény arra, hogy bizonyos, korábban, a német megosztottság idején nemcsak az egykor Merseburgban (NDK), hanem Nyugat-Berlinben (NSZK) is maradtak, oda is kerültek töredékek (BPH, Rep. 30 és Rep. 41). (Ezek azonban nem voltak magyar vonatkozásúak.) Ami a Hohenzollernnek frankföldi mellékágához tartozó személyek írásos hagyatékát illeti, ismét

¹ A hivatalos nyilvántartás szerint az X 9740 fond, megítélésem szerint idevonandó még az X 1206, X 4605, X 8933, X 8944 és X 8945 fondok.

kezembe vettem a II. Frigyes ansbachi örgróf iratanyagát tartalmazó irathagyatékából azon kötetet, amely ezen (idősebbik frankföldi) oldalág iratainak 18. századi repertóriuma (BPH, Rep. 41 I, J 3a). II. Frigyeset előbb idősebb fia, Kázmér, majd a fiatalabb fiú, György követték (miután apjuk hatalmát 1515-ben lényegében megdöntötték és fogságban tartották, ahonnan 12 év múltán szabadult csak ki). A Kázmérra vonatkozó fondból (BPH, Rep. 41 II) számos iratot tártam fel, melyek közül az 1527. évi budai elhalálozására vonatkozó iratok a leginkább figyelemreméltók. Érdeklődésem középpontjában azonban 2022. évi kutatásaim során a familiából nem Kázmér, hanem öccse, György állt. Az övele kapcsolatos iratokból összeállított fondból (BPH, Rep. 41 IV) bár a korábbi években kikértem bizonyos tételeket, az irategyüttes még nem tanulmányozott részeit a teljességre törekedve rendeltem meg a raktárból. György örgróf egykori magyarországi tartózkodására és működésére vonatkozó iratokat reméltem még a fia, György Frigyes örgróf iratai között fellelni (BPH, Rep. 41 V) – sajnos a fáradozásokat csupán mérsékelt siker koronázta.

A Hohenzollern dinasztia frankföldi ágának a berlini levéltárban leggazdagabban dokumentált tagja, az említett Kázmér és György örgrófok egyik fiatalabb fivére: Albert. A Hohenzollern házi levéltárában található, a többi rokonéhoz hasonlóan töredékes anyagot tartalmazó fond (BPH, Rep. 42 I) mellett a teljes XX. fondfőcsoportban (*Hauptabteilung*) a források széles tárházát találjuk rá. Ennek oka egyszerűen az, hogy a második világháború után Königsbergből elmenekített állami levéltár az ott székelő német lovagrend, illetve az 1525. évi szekularizáció nyomán annak helyén frissen megalakított Porosz Hercegség anyagának volt elsődleges őrzőhelye. Albert pedig nemcsak az utolsó, Königsbergben székelő nagymester volt, hanem egyenesen az ő nevéhez fűződik a mondott hercegség megalapítása is. Az 1525. év az anyag kutathatósága (egészen pontosan: segédletekkel való ellátottsága) szempontjából is vízváltó. Az oklevelekhez (*Urkunden*) és az 1525 előtti levelezéshez (*Ordensbriefarchiv*) a 20. század dereka óta nyomtatott segédlet áll rendelkezésünkre. Mivel azokat a levéltárban éppen úgy e nyomtatott segédletekhez irányítottak volna, mintha Magyarországról kívántam volna másolatot kérni róluk, ezért időtakarékosági megfontolásokból azokból csak néhány kértem fel a magam témájára. (Egyetlen esetben kivételt tettem, amire alább még visszatérek.) Nem így jártam el a lovagrendi kancelláriának a szép számban fennmaradt köteteivel (*Ordensfolianten*) kapcsolatban, amelyekhez egyelőre csak kéziratban elérhető mutatót használhat a kutató. Az alapján első köteteket néztem át és kértem fel azok közül tizenhetet. Ezzel azonban csak Albert nagymester elődjének a korszakát sikerült teljesen átnézni, Albert időszakának az elején, az 1510-es években be kellett fejeznem a munkát.

Az 1525 utáni korszak esetében az úgynevezett *Herzogliches Briefarchiv*-ban találjuk a kor levelezését (jellemzően a bejövő iratokat, de jó pár doboznyi fogalmazvány is rendelkezésre áll), az *Ostpreußische Folianten* sorozatban pedig a különféle alakú és célt szolgáló köteteket, amelyek között vannak szintisztán gazdasági jellegű tételek éppen úgy, ahogy természetesen a hercegi kancellária másolati kötetei is (kimenő és bejövő forgalom egyaránt!). Segédletként rendelkezésre áll néhány korai kancelláriai kötethez mutató, amelyeket volt szerencsém használni. A szálas iratanyaghoz, amely részben territoriális, részben formai alapon külön alsorozatokba van osztva, bizonyos korai, 16. századi levéltári jegyzéket érdemes használni. Ezekből néhány, korszakomnál egy-két évtizeddel későbbi, izgalmasnak tűnő tételt igyekeztem lenyomozni az elvileg a magyar és cseh vonatkozásokban bővelkedő „A 5” alsorozat dobozaiban. A keresett darabok az esetek többségében megletek, mindazonáltal kiábrándító volt az eredmény, még ha önmagában az átlapozott iratanyag meglehetősen tanulságos is: a mondott alsorozat dobozaiban lévő legtöbb irat nem magyar, hanem a Cseh Koronához, azon belül is elsősorban Sziléziához kapcsolódik. (Ugyancsak a magam képzése céljából bizonyos eseteket a hercegi kancellária

korai köteteiben, amelyek szintén az említett *Ostpreußische Folianten* sorozatban találhatók, kerestem több-kevesebb sikerrel.) Fontos hangsúlyoznom ugyanakkor azt is, hogy Christian Gahlbeck jóvoltából az 1525 és 1528 közötti évek magyar–cseh vonatkozású iratanyaga egy példás alaposságú forráskiadványban néhány éve napvilágot látott: nemcsak az „A 5”, hanem minden egyéb alsorozat és kancelláriai kötet témába vágó darabjáról számot ad a szerző. Emellett az 1525 utáni korszak magyar vonatkozásai iránt érdeklődők a berlini polonicakutatások során létrejött forráskiadvány-sorozatot (*Documenta ex archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia*) is használhatják tájékozódási pontként.

Mivel az 1510-es években Albert nagymester és Zsigmond lengyel király (máskülönben Albert anyai nagybátyja) között komoly politikai adok-kapok zajlott a német lovagrend poroszországi területeinek fennhatóságáról és annak részleteiről, ezért, és mert tudva tudtam, hogy a konfliktus elrendezéséből a másik anyai nagybáty, II. Ulászló magyar és cseh király (majd utóda, az elsőfokú unokatestvér II. Lajos), valamint Kázmér és György brandenburgi örgrófok is részt vállaltak, további, mindez ideig általam még nem használt (nem kizárólag magyar vonatkozású) iratokat is feltártam a brandenburgi választófejedelem „Titkos Tanácsának” levéltárában (I. HA GR, Rep. 7 Alte lit. Abt., Rep. 11 és Rep. 36). Ugyanebben az állagban (I. HA GR, Rep. 19) Boroszló város lerakati jogával kapcsolatos fordulat konfliktussorozatra is bőséges forrásanyag kerül elő. Végül, de nem utolsósorban György brandenburgi örgróf sziléziai birtoklásának bőséges iratanyagában is meg szerettem volna merítkezni (I. HA GR, Rep. 46). (Ez utóbbiból – nem szisztematikus vizsgálódás révén – már Borsa Iván is szemezgetett sok évtizeddel ezelőtt: vö. MNL OL X 1206, 10671. sz. tekercs). E két utóbbi fond bár igen kevés (közvetlen) hungarikumot tartalmazott, mégis fontosnak tartom azok feltárását a kontextus miatt. A Magyar Királyság irányában is roppant erőteljes ambíciókat tápláló boroszlói polgárság északnyugati irányú (Brandenburg felé való) törekvései épp úgy figyelemre méltók, ahogy az a még mindig nem eléggé értékelt körülmény, miszerint 1490 után az idő többségében Budán székelő magyar–cseh királyi udvarban milyen sokszor kerültek terítékre – természetesen – kifejezetten a Cseh Korona érdekeit érintő ügyek. Ugyancsak az magyar–cseh ügyek komplex voltáról tanúskodnak György örgróf magyar- és csehországi birtokszerzései / -igazgatása, amelynek dinamikájába és az örgróf ottani politikai szerepvállalásába csakis teljeskörű forrásfeltárás révén tudunk igazán betekintést nyerni.

Berlinen kívül még két helyen végeztem egy-egy nap erejéig kutatómunkát. 2022 szeptemberében egy napra ellátogattam a Potsdamban székelő *Brandenburger Landeshauptarchiv*-ba azzal a céllal, hogy az ottani magyar vonatkozású iratanyagot is feltérképezzem. A hungarikum jelleg itt általában a lehető legszélesebb értelemben mondható el: a feltárt darabok csupán a kiadók személye (Hunyadi Mátyás, Szapolyai István) miatt tarthatnak érdeklődésünkre számot, tartalmilag egyáltalán nem, mivel azok teljességgel lausitzi vagy sziléziai vonatkozásúak. (Ezen tételeknek a MNL OL hungarikakataszterébe való felvétele ezért számomra kétséges.) E darabok a meglehetősen jó online adatbázis alapján nemcsak könnyedén megtalálhatók, hanem az esetek legnagyobb részében digitális formában onnét el is érhetők. Amely nem, az valójában alig néhány darab a középkorból, így egy egynapos potsdami „expedíció” során könnyedén összegyűjthetők és lefotózhatók voltak.

Sokkal izgalmasabbnak bizonyult a *Niedersächsisches Landesarchiv* hannoveri fióklevéltárában (*Abteilung Hannover*) őrzött iratanyag, ahova az ösztöndíjas időszakot és az azutáni saját megtakarításaimból – a munkahelyi szabadságkeretem terhére – megvalósított hosszabbítást lezáró utolsó németországi munkanapomon (nov. 14.) látogattam el. Elsősorban az érdekelt, hogy I. Miksa német-római császár megbízható szövetségeseinek és az 1508-tól kezdődő itáliai háborúban is éveket forgolódó Habsburg-

hadvezér, I. Erik braunschweigi herceg (1495–1540) korából fennmaradt iratanyagban miféle nyoma van azon magyar–horvát királyi alattvalóknak, akik ilyen vagy olyan megfontolásból Habsburg-szolgálatban álltak I. Miksa Velence ellen folytatott háborújában (1508–1516). Az idő rövideje okán a témába végő levelezésnek a felét sikerült feltárnom: négyből két kötetet teljesen lefotóztam, illetve a harmadikat gyorsan átpörgettem, amelyből legfontosabb darabok oldalszámát sikerült felírni, hogy utólag azokról másolatot tudjak rendelni. Bízom benne, hogy valamikor a közeljövőben – talán egy következő berlini kutatás alkalmával – visszatérhetek a munkát befejezni. Az forrásanyag átszítálás során elsősorban Frangepán családtagok működésére vonatkozó adatok kerültek elő, miként azzal előzetesen számolni lehetett.

A kutatás módszere

Bárhon is kutatnék, törekszem a lehető legszélesebb körű tájékozódásra és gyűjtésre. Ez azt szokta jelenteni, hogy sokszor nemcsak magyar vonatkozásokat gyűjtök. Teszem mindezt annak érdekében, hogy a lehető legszélesebb körben legyek képes tájékozódni az iratanyagban és persze magában a korban is. Úgyszintén a teljességre törekvés vágya hajtott akkor, amikor a találatok rögzítésére került sor. Minthogy 2018 eleje óta a kutatótermi fotózásnak semmi nem állja útját, a kutató tetszése szerint katingathat, és én is így tettem. Az iratanyagon kívül igyekeztem fontos segédleteket is rögzíteni a magam számára. Külföldi kutatások során újra és újra tudatosítani kell magamban, hogy a helyszínen az idő szűkössége miatt csak azt vagy főként azt végezzem el, amit kizárólag ott lehetséges. Bár „hagyományosabb” műfajokkal, így a regesztakészítéssel újfent próbát tettem Berlinben, maradtam végül a számomra legmegnyugtatóbb (a leggyorsabb és „legbiztonságosabb”) megoldás mellett, a nagytömegű fotózásnál. (Ez persze magamnak jelent majd több munkát, hiszen odahaza kell elvégezni a válogatást.)

Ugyancsak az időhiány miatt döntöttem úgy, hogy a levéltári kutatásaim során kerülni fogom a darabszinten leírt fondokat (gondolok itt a különféle oklevélsorozatokra, különösképpen az *Ordensbriefarchiv*-ra, illetve a Hohenzollernek családi levéltárának okleveleire), mivel az oklevelek digitalizációja – ha lassú lépésekkel is, de – folyamatosan halad előre. Az iszonyú tömeget képező *Ordensbriefarchiv*-ba tartozó darabokat a hazatértem után egyébként is meg tudom rendelni, hiszen a helyszínen és odahaza egyaránt ugyanazon segédletek, a nyomtatásban megjelent vagy a levéltár online adatbázisból elérhető regeszták állnak a kutató rendelkezésére. Ugyanakkor a Zsigmondkori oklevéltárat készítő kutatócsoport kedvéért jelentős kivételt tettem: a Zsigmond-kor még feldolgozás előtt álló éveiből (1429–1437) a projekt számára az említett *Ordensbriefarchiv*-ból minden valamennyire is magyar vonatkozással kecsegtető tételt kikértem és lefotóztam.

Szélesre tártam az érdeklődésem kapuját a könyvtári feltáró munka során is, amelyet a *Staatsbibliothek zu Berlin* olvasótermeiben végeztem: a lehető legnagyobb mennyiségű szakirodalmat szerettem volna átnézni, és azok közül a csak egy kicsit is „érdekes” darabokat mind bescannelni. A termékeny könyvtárazást nemcsak az segítette, hogy igen gazdag az említett könyvtár anyaga, szükség esetén a belföldi könyvtárközi kölcsönzés gyorsan és problémamentesen zajlik, hanem az is, hogy az olvasótermek a Magyarországon megszokottnál lényegesen hosszabb ideig vannak nyitva.

A kutatási eredmények szélesebb közönséggel történő megismertetése (előadás(ok), publikáció(k) stb.)

2023. április 5-én részt vettem egy a MNL OL szervezésében tartandó, kifejezetten kifejezetten hungarikakutatásokról szóló műhelykonferencián. A feltárt iratanyagot ezen

kívül egy 2023 őszi prágai konferenciára benyújtott előadásomban is szeretném hasznosítani (a jelentkezésem elfogadása még függőben), de legfőképpen a Bolyai-ösztöndíjam záróbeszámolójához csatolandó, úgyszintén 2023 őszén lezárandó kéziratom számára volt nagyon jó lehetőség a berlini kutatóút. A feltárt források, nemkülönben a szándékaim szerint a lehető legszélesebbre tárt szakirodalmi szemle azonban nemcsak a Klebelsberg-ösztöndíj szűkebben vett témájában, hanem sok másikkban is igen fontos segítséget jelent a továbblépés szempontjából, vagyis az elkövetkező évek előadásai és hosszabb-rövidebb lélegzetvételű írásainak készítése során bizonyosan nagy hasznát fogom venni a Berlinben felgyűjtött matériának.

A kutatással kapcsolatos gyakorlati észrevételek (ide értve a leendő ösztöndíjasok számára hasznos tanácsokat)

Ha a szakirodalomból az embernek van már jelzete, akkor azokat érdemes a kint tartózkodás kezdete előtt megküldeni a levéltárnak (legalább öt munkanappal a látogatás előtt). Ha nem akarunk időt veszteni, ez azért is megfontolandó, mivel az iratanyag jelentős részét (leszámítva pl. a *XX. Hauptabteilung*ot és bizonyos oklevélsorozatokot) jellemzően nem az épületben tárolják, hanem Berlin Westhafen nevű városrészében, ahonnét akár a rendelőt követő nap is meg lehet kapni az iratanyagot, ha a kutató aznap 13:00 óráig leadja a rendelését. Ha csak azt követően sikerül, akkor két munkanap múlva lehet hozzájutni ahhoz, amire kérést adtunk le. Az épületben őrzött iratanyagokat napi kétszer (10:00 és 13:00) lehet megrendelni, amelyeket aztán néhány órán belül elő is készítenek. (A westhafeni anyagokat sárga, míg az épületben őrzött iratanyagot rózsaszín rendelőlapra kell kiírni.)

Az okleveles anyag használata a kutatásaim idején egyébként némileg körülményes volt: azt külön kérés esetén bizonynyal eredetiben is a kutató rendelkezésére bocsátják, ám a jellemző eljárás általában az, hogy a megrendelést követő két(-három) hét múlva teszik azt hozzáférhetővé, éspedig digitalizált formában valamelyik kutatótermi gépen.

2022 őszén és a beszámoló írásának idején még mindig érvényben volt a helyfoglalási kötelezettség. (Ez azt jelenti, hogy érvényes helyfoglalás nélkül feleslegesen fárad az ember a levéltárba.) Szerencsére akkor, amikor magam kutattam, nem volt tumultus, egyik napról a másikra is lehetséges volt foglalni, a meglepetések elkerülése céljából érdemes mindazonáltal körülbelül egy héttel a tervezett látogatás előtt gondoskodni egy kutatóterembeli helyről.

További fontos tudnivaló, hogy 2018 elejétől a saját készülékkel való fotózás a kutatóteremben teljesen terítésmentes, most már formanyomtatványt sem kellett kitölteni, ahogy még a kezdeti időszakban, e kötetlenség nagyban megkönnyíti és gyorsítja a helyszíni kutatást.

Ami a berlini tartózkodás hétköznapi aspektusait illeti, a szállással kapcsolatban az az általános, újra és újra megerősített tanulság számomra, hogy az ösztöndíjas a maga dolgát igen meg tudja könnyíteni, amennyiben nagy egyetemi városokban kíván kutatni, ha a kinntartózkodást akkorra időzíti, amikor egyetemi tanszünet van. (Emiatt talán leginkább a nyári szünet jön szóba. Jóllehet az legtöbb helyen turistaszezon, ám az egy-két-három hónapra megürülő és továbbadott albérletek – *Zwischenmiete* – bérlői/tulajdonosai jellemzően nem ilyen rövid időszakokra keresnek a maguk helyére ideiglenes utánpótlást, nem profitmaximalizálásra törekszenek, hanem lehetőség szerint a „lyukat” a lehető legtöbbször és lehetőleg egy megbízhatónak talált emberrel kívánják általában kitölteni.) Berlinben óriási a tumultus az albérleti piacon, nagy szerencse kell hozzá és sok kitartás. Ezért érdemes időben elkezdni, de néha talán az sem elég: az ember eleve sok helyen, még

ha az elsők között is vette fel a hirdetővel a kapcsolatot, kiesik a válogatás során, mert személyesen sokkal egyszerűbb elnyerni mások bizalmát.

A kulturális programokkal kapcsolatban igen gazdag a felhozatal. Nagyon ajánlom a nemzetiszocialista és szocialista időszakhoz kapcsolódó, jellemzően ingyen látogatható kiállító- és emlékhelyeket, amelyek roppant informatívak. A fizetős múzeumok terén érdemes mindig a látogatás előtt tájékozódni, mert előfordulhat, hogy az ember nem akkor és olyan módon jut be bizonyos kiállításokra, mint ahogy eredetileg tervezte, javasolt ezért az időpontfoglalás. Ez különösen abban az esetben melegen ajánlott, ha a hónap első vasárnapján tervezünk valamelyik neves múzeumba látogatni. Azokon a napokon, mivel sok helyen ilyenkor ingyenes a látogatás (*Museumssonntag*), különösen nagy szokott lenni az érdeklődés.

Kelt: Budapest, 2023. május 31.

.....
kutató aláírása